

عبد الأمير
اعسم

نصیر الدین طوسی

پایہ گذار کلام فلسفی

محمد باہر

نصیر الدین طوسی

پایہ گزار کلام فلسفے

دعوتِ اسلامی

سرشناسه: اعم، عبدالامير

Asam, Abd al-Amir

عنوان قراردادى: الفيلسوف نصيرالدين الطوسى، مؤسس المنهج الفلسفى فى علم الكلام الإسلامى. فارسى
عنوان و نام پديدآور: نصيرالدين طوسى يابه گذار كلام فلسفى/نگارش عبدالامير اعم؛ ترجمه محمد باهر.
مشخصات نشر: تهران: شاپا، ۱۴۰۰.

مشخصات ظاهرى: ۲۰۶ص: ۲۱/۵×۱۴/۵ س.م.

شابک: 978-622-96170-6-9

وضعيت فهرست نویسى: فپا

موضوع: نصيرالدين طوسى، محمد بن محمد، ۵۹۷-۶۷۲ق. -- نقد و تفسير

موضوع: فيلسوفان اسلامى -- قرن ۷ق.

موضوع: Muslim philosophers -- 13th century

شناسه افزوده: باهر، محمد، ۱۳۴۴-، مترجم

رده بندى كننگره: BBRA۵۴

رده بندى دېوى: ۱۸۹/۱

شماره كتابشناسى ملى: ۸۴۲۲۹۰۲

اطلاعات ركورد كتابشناسى: فپا

نصیر الدین طوسی

پایہ گزار کلام فلسفے

نگارش

عبدالأمیر اعسم

ترجمہ

محمد باهر

این کتاب ترجمه‌ای است از
الفلسوف نصیر الدین الطوسی، مؤسس المنهج الفلسفي في علم الكلام الإسلامي
بیروت، دارالاندلس، ج ۲، ۱۹۸۰م.

نصیر الدین طوسی

پایه‌گذار کلام فلسفی

نگارش: عبدالأمیر اعسم

ترجمه: محمد باهر

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد
مدیر هنری، صفحه آرایی و طراحی جلد: محسن باهر
مدیر روابط عمومی و فروش: زهرا طوسی منفرد

چاپ اول: ۱۴۰۰

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

بها: ۸۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹-۶-۹۶۱۷۰-۹۶۲۲-۹۷۸

ISBN: 978-622-96170-6-9

چاپ و صحافی: زند
همه حقوق محفوظ و متعلق به نشر شایا است.

www.shayapub.ir

info@shayapub.ir

shaya.pub

واحد فروش: ۰۹۳۰۲۵۹۳۷۰۳

فهرست مطالب

یادداشت مترجم.....	۷
پیشگفتار.....	۱۳
فصل نخست: کتاب‌شناسی پژوهش درباره طوسی و آثار او/۱۷	
الف- منابع عربی.....	۱۹
ب- منابع فارسی.....	۲۲
ج- سایر منابع.....	۲۴
فصل دوم: تولد، تحصیل و نگارش آثار اسماعیلی/۲۷	
۱. نام و لقب.....	۲۹
۲. تولد، خانواده و دوران کودکی.....	۳۱
۳. نصیرالدین در نیشابور.....	۳۴
۴. نصیرالدین در طوس.....	۳۵
۵. نصیرالدین در دژهای اسماعیلیان.....	۳۶
فصل سوم: متفکر و سیاستمدار دولت مغول/۴۷	
۱. چگونگی ارتباط نصیرالدین با مغولان.....	۴۹
۲. نصیرالدین و هولاکو.....	۵۱
۳. نصیرالدین و اباقاخان.....	۵۹
۴. درگذشت نصیرالدین.....	۶۲

فصل چهارم: شخصیت نصیرالدین طوسی/۶۵

۱. درآمد ۶۷
۲. استادان نصیرالدین ۶۸
۳. شاگردان نصیرالدین ۷۱
۴. ویژگی‌های شخصیتی نصیرالدین ۷۲
۵. شعر نصیرالدین ۷۸

فصل پنجم: آثار و نگاه‌ها به نصیرالدین طوسی/۸۱

۱. درآمد ۸۳
۲. آثار نصیرالدین ۸۶

فصل ششم: جایگاه علمی نصیرالدین طوسی/۱۰۵

۱. درآمد ۱۰۷
۲. رویکردهای علمی نصیرالدین ۱۰۹
۳. تحریر المجسطی بطلمیوس ۱۱۳
۴. اسطرلاب ۱۱۸

فصل هفتم: دیدگاه‌های فلسفی نصیرالدین طوسی/۱۲۳

۱. درآمد ۱۲۵
۲. اخلاق ۱۲۷
۳. تعلیم و تربیت ۱۳۲
۴. تصوف ۱۳۵

فصل هشتم: جایگاه فلسفی-کلامی نصیرالدین طوسی/۱۴۳

۱. درآمد ۱۴۵
۲. طوسی و فلسفه ابن سینا ۱۴۶
۳. رویکرد نصیرالدین به المحصل رازی ۱۵۴
۴. التجرید؛ کتابی فلسفی-کلامی ۱۶۰
- نمایه کسان ۱۶۹
- نمایه جای‌ها ۱۷۷
- نمایه کتاب‌ها، رساله‌ها، مجلات و مقالات ۱۷۹
- نمایه گروه‌ها ۱۸۹
- نمایه اصطلاحات، موضوعات و دانش‌ها ۱۹۳
- کتابنامه ۱۹۷

یادداشت مترجم

نصیرالدین ابوجعفر محمدبن محمدبن حسن طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق/۱۲۰۱-۱۲۷۴م) از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین دانشمندان و فیلسوفان دوران اسلامی است که آثار و نوشته‌های زیادی را در علوم مختلف از خود بر جای نهاده و با تأسیس مراکز علمی نقشی مهم و بنیادین در حفظ و احیای علم در تمدن اسلامی داشته است.

درباره نصیرالدین طوسی تاکنون پژوهش‌ها و کتاب‌هایی به زبان‌های مختلف به چاپ رسیده، و در ایران نیز چندین کتاب و مقاله پیرامون آثار و زندگی این شخصیت کم‌مانند، تألیف و یا ترجمه شده است. با این حال، شناخت شخصیت طوسی و درون‌مایه آثار و فعالیت‌های علمی او نیازمند پژوهش‌های بیشتر و تحقیقات گسترده‌تر است و در واقع با توجه به گستردگی آثار طوسی و نیز زندگی پر فراز و نشیب او، آگاهی‌های ما درباره او بسیار اندک است. از همین رو بایسته است افزون بر پژوهش در زوایای مختلف زندگی و آثار طوسی، دست‌کم مهم‌ترین پژوهش‌های منتشر شده به زبان‌های مختلف در گوشه و کنار جهان، به زبان فارسی ترجمه شود تا از این رهگذر هم بهره‌گیری از این پژوهش‌ها برای فارسی‌زبانان بهتر فراهم شود، و هم زمینه نقد و بررسی آنها و در نتیجه شناخت و آگاهی بیشتر درباره طوسی امکان‌پذیر گردد.

کتابی که هم‌اینک پیش روی خواننده گرامی است، ترجمه یکی از همین آثار است که به زبان عربی نوشته شده و با وجودی که سالیان نسبتاً درازی از زمان انتشار آن می‌گذرد، همچنان می‌تواند برای پژوهشگران و خوانندگان فارسی‌زبان سودمند و دارای نکات و فواید تازه باشد، و در عین حال زمینه نقد و بررسی برخی از دیدگاه‌ها درباره نصیرالدین طوسی را فراهم آورد.

این کتاب فیلسوف نصیرالدین الطوسی، مؤسس المنهج الفلسفي في علم الكلام الإسلامي نام دارد، و نخستین بار در سال ۱۹۷۵م و سپس در سال ۱۹۸۰م با تجدید نظر و اضافاتی در بیروت (دارالاندلس) منتشر شده، و ترجمه حاضر بر پایه چاپ دوم آن صورت پذیرفته است.

نویسنده این اثر، دکتر عبدالأمیر اعسم (۱۹۴۰-۲۰۱۹م) از نویسندگان عراقی و فارغ التحصیل رشته فلسفه از دانشگاه کمبریج انگلستان است، و پایان نامه دکتری خود را زیر نظر آرتور جان آربری، خاورشناس پرآوازه و رئیس بخش پژوهش های شرقی، در سال ۱۹۷۲م به انجام رسانده است، و در دوران زندگی خود، افزون بر تلاش بسیار برای گسترش اندیشه فلسفی در مراکز علمی و دانشگاهی عراق، آثاری را نیز در زمینه تاریخ و فلسفه منتشر کرده است که برخی از این آثار عبارتند از:

- تاریخ ابن الریوندي الملحد (بیروت، درالآفاق الجديدة، ۱۹۷۵م)؛

- ابن الریوندي في المراجع العربية الحديثة (بیروت، دارالآفاق الجديدة، ۱۹۷۸-

۱۹۷۹م)؛

- أبو حیان التوحیدی .. کتاب المقابسات (بیروت، دارالاندلس للطباعة والنشر والتوزيع،

۱۹۸۰م)؛

- المصطلح الفلسفي عند العرب (بیروت، المؤسسة العربية للدراسات والنشر والتوزيع،

۱۹۹۷م)؛

- الفيلسوف الغزالي إعادة تقويم لمنحنى تطوره الروحي، (قاهره، دار قباء للطباعة والنشر

والتوزيع، ۱۹۹۸م)؛

- دراسات في الاستشراق (دمشق، دار الفرقد للطباعة والنشر والتوزيع، ۲۰۱۱م)؛

- من تاريخ الفلسفة العربية في الإسلام (دمشق، دار الفرقد للطباعة والنشر والتوزيع،

۲۰۱۱م)؛

- الرسائل الفلسفية الصغرى [للفارابي] (دمشق، التكوين للطباعة والنشر والتوزيع،

۲۰۱۲م)؛

- مقاربات فلسفية في تشريح العقل عند العرب (مصر، الهيئة العامة لقصور الثقافة،

۲۰۱۶م)؛

- من أعلام الفكر العراقي المعاصر (امان، دار دجلة، ۲۰۱۷م).

گفتنی است مترجم در ترجمه این اثر کوشیده است با افزودن برخی مطالب به ویژه مطالب مربوط به کتاب شناسی آثار نصیرالدین طومسی، تا حدودی آگاهی های مندرج در این اثر را متناسب با مجال و گستره بحث، تکمیل کند. این مطالب با قرار گرفتن میان دو قلاب [] از پانویس های نویسنده جدا شده است.

محمد باهر

اردیبهشت ماه ۱۴۰۰ ش

پیشگفتار

بیست و ششم ماه مه ۱۹۷۴م یادبود هفتصدمین سال درگذشت نصیرالدین طوسی فیلسوف بود، و من به همین مناسبت به خاطر رسید پژوهشی را منتشر کنم که سال‌ها پیش آن را در بغداد نوشته بودم، و پس از آن در دوران اقامت در انگلستان به ویرایش آن پرداختم و زمانی هم که در جده بودم آن را بازنگری کردم، و سرانجام از نظرم برای چاپ آماده شد.

این کتاب، پژوهشی جدی درباره نصیرالدین طوسی است و کوشش شده است در مباحث آن آگاهی‌های ناب و دست‌آزل و نکاتی ارائه شود که از چشم دیگر پژوهشگران دور مانده است. در این کتاب در موارد متعدد به بایسته‌های پژوهشی و تحقیقی اشاره شده و از اهمیت آنها سخن به میان آمده است. نیز کوشش شده است کاستی پژوهش‌های جدید درباره آنها به‌طور کلی و درباره شخصیت طوسی به‌طور خاص نشان داده شود. با توجه به این نکات و مباحث، طوسی دیگر یک شخصیت ناشناخته در تاریخ ما نخواهد بود، بلکه چهره‌ای درخشان در عرصه اندیشه، فلسفه و علوم است که باید پژوهشگران مادر دانشگاه‌ها بدان توجه کنند، و نادیده گرفته شدن ارزش اساسی آن را از سوی خاورشناسان جبران نمایند.

این کتاب در هشت فصل سامان یافته است: در فصل نخست از منابع اصلی سخن به میان آمده است که باید در پژوهش پیرامون نصیرالدین طوسی به آنها استناد کرد. در فصل دوم و سوم پژوهشی تاریخی و بی‌طرفانه و بدون تعصب از زندگی و فعالیت‌های نصیرالدین ارائه شده است، و در فصل چهارم کوشیده‌ام گوشه‌هایی از شخصیت واقعی و افسانه‌ای او را آشکار سازم تا ارزش کلی طوسی دانسته شود. در فصل پنجم به صورت مقایسه‌ای

عناوین آثار او را برشمرده‌ام و به نام صحیح آنها از نظر خود اشاره کرده‌ام. در فصل ششم جایگاه علمی طوسی را به طور ویژه بررسی کرده‌ام، و در فصل هفتم رویکردهای کلی فلسفی او را در آثاری که در زمینه اخلاق و تعلیم و تربیت، و تصوف به نگارش درآورده، برشمرده‌ام. در فصل هشتم و پایانی جایگاه فلسفی-کلامی طوسی در فلسفه سینوی را آشکار ساخته‌ام و افزون بر آن از نقش طوسی برای نخستین بار در اسلام در بنیان‌گذاری و تأسیس فلسفه محض در علم کلام اسلامی سخن گفته‌ام.

برای تکمیل فواید مورد نظر در کتاب، آگاهی‌های قابل توجه و شواهد بسیاری را از متون و آثار طوسی بدان افزودم، و متن تاریخی ویژه‌ای را که به رویکرد طوسی در برابر هولاکوی خون‌ریز مربوط می‌شد، به پیوست آوردم.^۱

در پایان گفتنی است آنچه در این کتاب و حتی در چاپ جدید آن گرد آمده تنها بخشی از مطالب لازم و ضروری درباره طوسی و فلسفه اوست، و همچنان جای بحث و بررسی در این باره برای همه پژوهشگران و متخصصان وجود دارد.

۱. [این پیوست، نامه نصیرالدین از طرف هولاکو به اهل شام و جواب آنان به این نامه است (تصویر نسخه خطی شماره ۹۵۷ کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه بغداد، به همراه متن تصحیح شده آن) و در این ترجمه نیامده است. برای آگاهی از این نامه نک: مدرّسی زنجانی، سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۵۰-۱۵۲].

فصل نخست:

کتاب‌شناسی پژوهش درباره طوسی و آثار او

نگارش زندگی‌نامه‌ای مفصل درباره شخصیت مهمی همچون نصیرالدین طوسی در عرصه‌های دین و علم و سیاست و فلسفه، مشکلات و پیچیدگی‌های خاص خود را دارد. از جمله اینکه باید از منابع عربی و فارسی درباره او آگاهی کامل داشت؛ چراکه وی شخصیتی است که عربان آن را از جمله میراث اسلامی خود می‌پندارند، و ایرانیان نیز بر آنند وی را در فهرست میراث ایرانی خویش جای دهند.

من در اینجا مهم‌ترین منابعی را که بدانها مراجعه کرده‌ام، در دو بخش جداگانه عربی و فارسی گرد می‌آورم و هر یک از این دو بخش را به ترتیب حروف الفبا ذکر می‌کنم تا بتوان به هنگام بحث تفصیلی بدانها اشاره کرد، و در آن هنگام صرفاً به ذکر نام اختصاری هر یک از این منابع - که با قلم سیاه مشخص شده است - بسنده خواهم کرد.

الف- منابع عربی

بیشترین تاریخ‌نگارانی که از فتح بغداد به دست هولاکو سخن گفته‌اند، از نصیرالدین طوسی یاد کرده‌اند. برخی از این تاریخ‌نگاران شرح حال ویژه‌ای برای او نگاشته‌اند، و برخی هم در صورت نیاز تنها به اشاره‌ای بسنده کرده‌اند. بنابر این منابع چاپی ماده اصلی و پرباری است که سخن گفتن درباره طوسی را از جنبه سیاسی و اندیشگی امکان‌پذیر می‌سازد.

۱. ابن‌شاکر کُتبی (د ۷۶۴ق)، فوات الوفيات، ۱۴۲/۲؛ قاهره، ۱۹۵۳م.

۲. ابن عبری (د ۶۵۸ق)، تاریخ مختصر الدول، ۵۰۰، ۵۰۳، ۵۰۵-۵۰۶؛ بیروت، ۱۸۹۰م.
۳. ابن عماد (د ۱۰۸۹ق)، شذرات الذهب فی أخبار من ذهب، مصر، ۳۳۹/۵؛ ۱۳۵۰ق/۱۹۳۰م.
۴. ابن فوطی (د ۷۲۳ق)، الحوادث الجامعة^۱، ۳۴۱، ۳۵۰، ۳۷۵، ۳۸۰، ۴۵۶؛ بغداد، ۱۳۵۱ق/۱۹۳۲م.
۵. ابن قتیب جوزیه (د ۷۵۱ق)، إغاثة اللهفان من مصاید الشیطان، ۲/۲۶۷؛ مصر، ۱۳۵۸ق/۱۹۳۹م.
۶. ابن کثیر (د ۷۷۴ق)، البداية والنهاية، ۱۳/۲۰۱، ۲۱۵، ۲۴۲، ۲۶۷؛ مصر، ۱۳۵۸-۱۳۵۱ق/۱۹۳۲-۱۹۳۹م.
۷. ابن وردی (د ۷۴۹ق)، تنمة المختصر فی أخبار البشر (لأبى الفداء)، ۲/۲۲۳؛ قاهره، ۱۲۸۵ق/۱۸۶۸م.
۸. ابن ابی جمهور احسائی، (د ۹۴۰ق)، المثجلی لمرآة المنجی، ۵۵۶؛ تهران، ۱۳۲۴ق/۱۹۰۶م.
۹. بحرانی، یوسف بن احمد (د ۱۱۸۶ق)، لؤلؤة البحرين، ۱۵۷-۱۵۸؛ تهران، ۱۲۶۳ق/۱۸۴۷م (نیز: ۲۴۵-۲۵۲؛ نجف ۱۳۸۶ق/۱۹۶۶م).^۲
۱۰. جزایری، سید نعمت الله (د ۱۱۱۲ق)، الأثرار النعمانية، ۲/۳۵؛ ایران، ۱۲۸۰ق/۱۸۶۳م.
۱۱. حائری مازندرانی، محمد بن اسماعیل (د ۱۲۱۵ق)، منتهی المقال فی أحوال الرجال، ۷۵، ۱۰۵؛ تهران ۱۳۰۲ق/۱۸۸۵م.
۱۲. خوانساری، سید محمد باقر (د ۱۳۱۳ق)، روضات الجنات فی أحوال العلماء والسادات، ۱۷۴، ۲۲۷، ۳۶۱، ۵۰۶، ۵۰۷، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۱۱؛ تهران، ۱۳۰۷ق/۱۸۹۰م.

۱. [ابن چاب به تصحیح و تحقیق مصطفی جواد منتشر شده است، و هو بعدها به ابن نتیجه رسید که انتساب آن به ابن فوطی درست نبوده است (نک: ناشناخته، کتاب الحوادث، مقدمه بشار عواد معروف و عماد عبدالسلام رؤوف). بنابراین هر جا در این کتاب با نام ابن فوطی و الحوادث الجامعة برمی خوریم باید به ابن نکته توجه شود که این اثر از آن او نیست].

۲. قس: چاب یمشی، ۲۲۰-۲۲۴. من به ابن چاب دسترسی نیافتم. [نیز نک: چاب منامه، مکتبه فخرآوی، به تصحیح و تحقیق سید محمد صادق بحر العلوم، ۲۳۵-۲۳۷].

۱۳. کنتوری، اعجاز حسین بن محمد قلی (د ۱۲۶۰ق)، کشف الحجب والأستار عن أسماء الكتب والأسفار، ۶۷، ۱۵۱، ۳۴۴، ۵۶۱؛ کلکته، ۱۳۲۰ق/۱۹۰۲م.
۱۴. مجلسی، محمد باقر (د ۱۱۱۰ق)، بحار الأنوار، کتاب الإجازات، ۱۶؛ تهران، ۱۳۰۲ق/۱۸۸۴م.
۱۵. محبتی، محمد امین بن فضل الله (د ۱۱۱۱ق)، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، ۲۲۵-۲۲۶؛ مصر، ۱۲۸۲ق/۱۸۶۷م.
۱۶. نوری، میرزا حسین (د ۱۳۲۰ق)، مستدرک الوسائل، ۳/۶۴۵؛ تهران، ۱۳۲۱ق/۱۹۰۳م.
- همچنین از نسخه های خطی عربی زیر نیز بهره برده ام:
۱۷. آملی، سید حیدر (زنده در ۷۸۷ق)، جامع الأسرار ومنبع الأنوار، نسخه کتابخانه دیوان هند، لندن، ش Arberry 1349 ۱۰۸ پ، ۱۰۹ ر.
۱۸. ابن عبدالصمد، حسین (د ۹۸۴ق)، رسالة في معرفة مشايخ الشيعة، نسخه کتابخانه کاشف الغطاء، نجف، ش ۷۵۹ (انساب و تاریخ)، گ ۳.
۱۹. افندی، میرزا عبدالله (د ۱۱۳۰ق)، ریاض العلماء و حياض الفضلاء، نسخه کتابخانه مشکوة، تهران، ش ۹۳۳، صفحات متعدد.
۲۰. میرزا مخدوم شریفی (د ۹۹۵ق)، التواقض لبنيان الروافض، نسخه موزة بریتانیا، لندن، ش Or. 7991، گ ۱۲۴ پ، ۱۲۵ ر.
- شماری از معاصران هم از نصیرالدین طوسی سخن گفته اند. مهم ترین این افراد عبارتند از:
۲۱. آقابزرگ تهرانی (د ۱۳۸۹ق)، الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ۲۶/۱، ۲۷، ۴۴؛ ۴۲۳/۲؛ ۳۵۲/۳ - ۳۵۵؛ ۵۰/۴، ۱۲۲، ۲۷۷؛ ۴۱/۵، ۸۰-۸۳؛ ۳۱/۶ - ۳۲؛ نجف - تهران، ۱۳۸۴-۱۳۵۵ق/۱۹۶۵-۱۹۳۶م.
۲۲. امین، سید محسن (د ۱۳۷۱ق)، أعيان الشيعة، ۴/۴۶-۱۸؛ بیروت، ۱۳۷۹ق/۱۹۵۹م.
۲۳. قمی، شیخ عباس (د ۱۳۵۹ق)، الکنی والألقاب، ۳/۱۵۳، ۲۰۸-۲۱۰؛ صیدا، ۱۳۵۸ق/۱۹۳۹م.

این افراد از وی به عنوان فیلسوف شیعه دوازده امامی سخن گفته‌اند. در این باره بنگرید به:

نعمه، شیخ عبدالله (د ۱۹۹۴م)، فلاسفة الشيعة، ۴۷۲-۵۰۳؛ بیروت، بی تا.
تامر، عارف (د ۱۹۹۸م)، أربع رسائل اسماعيلية، ۲۳، ۱۰۱؛ سوریه، ۱۹۵۲م. او درباره نصیرالدین طوسی سخن گفته و وی را از نظر عقیده و مذهب، اسماعیلی دانسته است.

شیبی، کامل مصطفی (د ۲۰۰۶م)، الفكر الشيعي والنزعات الصوفية، ۵۴۱؛ بغداد، ۱۹۶۶م. او نظرات گوناگونی را درباره نصیرالدین طوسی بیان کرده است.
عزراوی، عباس (د ۱۹۷۱م)، تاریخ العراق بین احتلالین، ۲۸/۱، ۲۷۸ و پیوست ۲۴، ۲۵؛ بغداد، ۱۹۳۵م. وی دیدگاه محققانه‌ای را از جنبه سیاسی درباره نصیرالدین پیش کشیده است.

طوقان، قدری حافظ (د ۱۹۷۱م) تراث العرب العلمي، ۳۵۶ به بعد؛ قاهره، ۱۹۶۳م. او در این کتاب کم مانند از جایگاه و روش علمی نصیرالدین طوسی سخن گفته و نسبت بدان اظهار شگفتی کرده است.

زرکلی، خیرالدین (د ۱۹۷۶م)، الأعلام، ۲۵۷/۷-۲۵۸؛ قاهره، ۱۹۵۶م. او نیز از نصیرالدین طوسی سخن گفته است.

ب- منابع فارسی

ایرانیان همواره به متفکران برجسته اسلامی توجه خاصی دارند، و [برخی از] آنان را میراث خاص خویش می‌دانند. در مورد نصیرالدین طوسی نیز همین گونه است. آنان به مناسبت هفتصدمین سال درگذشت نصیرالدین طوسی که بر اساس تقویم هجری قمری برابر با ۱۳۷۲ق است، مراسم یادبودی را تدارک دیده بودند که این مراسم در ۵-۱۲ خرداد ۱۳۳۵ش برابر با ۲۶ مه - ۲ ژوئن ۱۹۵۶م / ۱۵-۲۲ شوال ۱۳۷۵ق. برگزار شد. من بر این باورم که گذشته از آنچه درباره گرایش سیاسی نصیرالدین گفته شده، باید او را از میراث تمدن اسلامی به شمار آورد، همچنان که با همین نگرش همایش‌هایی چون همایش ابن سینا در بغداد (۱۹۵۰م)، همایش گرامی داشت غزالی در دمشق (۱۹۶۱م)، همایش گرامی داشت فارابی در بغداد (پاییز

۱۹۷۵م) و... برگزار شد، و در این میان انگیزه‌ای جز ارج نهادن به میراث تمدنی در کار نبوده است.

۱. حسینی اردستانی، علی‌اکبر (سده ۱۱ق)، محفل الأوصیاء [=الأصفیاء] وجمع الأولیاء، نسخه خطی کتابخانه دیوان هند، لندن، ش 645، Ethe. گ ۳۳۱ پ.
۲. تنکابنی، محمدبن سلیمان (۱۳۰۲ق)، قصص العلماء، ۲۹۸؛ تهران، ۱۳۳۰ق/۱۹۱۲م.

۳. حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله خوافی (د ۸۳۴ق)، ذیل جامع التواریخ، ۵۲؛ تهران، ۱۳۵۳ق/۱۹۳۴م.

۴. شوشتری، نورالله (د ۱۰۱۹ق)، مجالس المؤمنین، ۳۲۹-۳۳۰؛ ایران، ۱۳۲۰ق/۱۹۰۲م.

۵. خدابخش، مولوی صلاح‌الدین (د ۱۴۲۳ق)، محبوب الألباب فی تعریف الکتب والکتاب، ۳۸۸-۳۸۹؛ حیدرآباد، ۱۳۱۴ق/۱۸۹۶م.

۶. مستوفی، حمدالله (د ۷۵۰ق)، تاریخ گزیده، ۸۱۱؛ تهران، ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م.

۷. معصوم‌علی‌شاه، محمدمعصوم شیرازی (د ۱۳۴۴ق)، طرائق الحقائق، ۱۲۲/۱، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۷؛ ایران، ۱۳۱۹ق/۱۹۰۱م.

۸. هدایت، رضاقلی (د ۱۲۸۸ق)، ریاض العارفين، ۴۰۴؛ تهران، ۱۳۰۵ق/۱۸۸۸م.

۹. یمینی بکتاشی، فضیلت‌نامه، نسخه خطی کتابخانه کمبریج، ش Browne E. 16، گ ۱۰۲ پ، ۱۰۴ پ، ۱۰۷ پ.

افزون بر این منابع، به نظرات و دیدگاه‌های نویسندگان معاصر ایرانی نیز درباره نصیرالدین طوسی نیازمندیم. این نویسندگان و آثارشان عبارتند از:

۱۰. امش‌ای، ییوگرانی خواجه نصیر دین طوسی، دانشگاه تهران، ش ۳۰۶.
۱۱. صفای، ذبیح‌الله، یادنامه خواجه نصیرالدین طوسی، تهران ۱۳۳۶ش/۱۹۵۷م.
۱۲. مدرّس رضوی، محمدمتقی، احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی، دانشگاه تهران، ۱۳۳۴ش.

۱۳. روان‌بخش، کاظم، زندگانی و شخصیت خواجه نصیرالدین طوسی، تبریز، ۱۳۲۹ش.

ج- سایر منابع

درباره آثار چاپی و خطی نصیرالدین طوسی به کتاب شناسی ها و فهرست های زیر مراجعه شده است:

۱. تذکره النوادر من المخطوطات العربية، ۱۶۱-۱۶۴؛ حیدرآباد، دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۵۰ق/۱۹۳۰م.
۲. سرکس، یوسف الیان، معجم المطبوعات العربية والمغربية، ۱۲۵۰-۱۲۵۲؛ مصر، ۱۳۴۶ق/۱۹۲۸م.
۳. سید، فؤاد، فهرست المخطوطات العربية بدار الكتب المصرية، ۲۰۳/۱، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۰، ۲۳۴، ۲۳۵؛ قاهره، ۱۹۵۴م.
۴. الفهرس التمهیدی لمعهد المخطوطات العربية، ۴۷۲، ۴۸۷، ۵۱۶؛ قاهره.
۵. فهرست دانشگاه تهران، ۵۶۳/۳، ۱۰۸۸، ۲۳۲۵.
۶. فهرست آستان قدس رضوی، ۵۹/۱، ۶۵، ۱۴/۴، ۲۱۴.
۷. نشرة دار الكتب المصرية، ۵۱/۱.

در بسیاری از مجلات و نشریات نیز مطالب در خور توجهی پیرامون نصیرالدین طوسی به چشم می خورد، و من از میان آنها به مجلات زیر مراجعه کرده ام:

۱. مجله سومر، بغداد، ۱/۱۳، ۲-۱۶۰، ۱۷۶.
۲. مجله عرفان، صیدا، ۴/۴۷، ۳۳۰-۳۳۵.
۳. مجله معهد المخطوطات العربية، قاهره، ۲/۳، ۲۶۷-۲۸۴.

پژوهش های مراکز خاورشناسی درباره نصیرالدین طوسی نسبت به دیگر فیلسوفان اندک است. شماری از خاورشناسان توانا که پژوهش هایی درباره جنبه های مختلف دستاوردهای طوسی به انجام رسانده اند، عبارتند از: هورتن^۱، ویدمان^۲،

1. Horten, Max. *Die philosophischen Ansichten von Razi und Tusi*. Bonn 1910; do., *Die spekulative und positive und Theologie im Islam nach Razi und Tusi mit einem Anhang: Verzeichnis philosophischen Termini im Arabischen*. Leipzig, 1912.
2. Wiedemann, E., *Über optische Täuschungen nach Fahr al Dīn al Rāzī und Nasir al Dīn al Tūsī*: in: *Sitzungsberichte der physikalisch-medizinischen Sozietät in Erlagenu XLV* (1913), pp. 154-167; do., *Zu der Redaktion von Euklids Elementen durch Nasir al Din al Tusi*: in: *S.P.M.S.E.*, LVIII-LIX (1926-1927), PP. 228-236, PP. 363-379., etc.

استیونسن^۱، تائر^۲، راسکا^۳، مینوی و مینورسکی^۴، وارل^۵، میشل^۶، وینتر و عرفات^۷، بویل^۸، وویکنز^۹. در این میان شاید کتاب بروکلیمان^{۱۰} و ذیل آن^{۱۱}، و همچنین مقاله اشتروتیمان و راسکا در دایرةالمعارف اسلام^{۱۲}، و مقدمه سارتن در کتاب معروفش^{۱۳}، از مهم‌ترین منابع عمومی برای شناخت طوسی و بازنگری جایگاه او در نهضت فلسفی - علمی پس از ابن رشد به شمار آیند.

- ↑
 [نیز نک: «خواجه نصیرالدین طوسی»، آبلهارد ویده‌مان، ترجمه سارا حاج‌حسینی، در معصومی همدانی و انواری، استاد بشار، پژوهش‌هایی در زندگی، روزگار، فلسفه و علم خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۹-۴۴].
- Stephenson, J., *The Classification of the Sciences According to Nasiruddin Tusi*; in: *Isis*, V (1923), pp. 329-338; XI (1928), p. 428.
 - Thaer, C., *Die Euklid-Uberlieferung durch at-Tusi*; in: *Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik, Astronomie und Physik*, Abteilung B., Studien 3 (1936), pp. 116-121.
 - Ruska, J., Eilhard Wiedemann: *Nasir al Din al Tusi... etc.*, S.P.M.S.E., LX (1928), pp. 289-316.
 - M. Minovy and V. Minorsky, *Nasir Al-Din Tusi*; in: *Bulletin of School of Oriental and African Studies* (University of London), Vol. X, 194-1942.
- [نیز نک: «نصیرالدین طوسی و مالیه»، مجتبی مینوی و ولادیمیر مینورسکی، ترجمه و تحقیق سیدصادق سجادی، در معصومی همدانی و انواری، استاد بشار، ۶۵-۹۷].
- Worrell, W. H., *An Interesting Collection of Tusi's Works*, published at Hyderabad 1939-1940; in: *Scripta Mathematica*, IX (1943), pp. 195-196.
 - Michel, H., *Laŕolabe linéaire d'al-Tusi*; in: *Ciel. et terre*, LIX (1943), pp. 101-107.
 - Winter, J. J. and Arafat, W., *A statement on optical reflection and «refraction» attributed to Nasir ud-Din at-Tûsi*; in: *Isis*, XLII (1951), pp. 138-142.
 - Boyle, J.A., *The Longer introduction to the Zij-i-Ilkhâni of Nasir ad-Din Tûsi*; in: *Journal of Semitic Studies*, VIII (1963), pp. 244-254.
 - Wickens, G. M., *Nasir al-Din Tûsi: The Nasiran Ethics*, London, 1964.
 - Brockelmann, C., *Geschichte der arabischen Litterature*, 1, (ed. Wiemar 1890), pp. 508-518; (ed. Leiden 1943), pp. 670-676.
 - Brockelmann, G.A.L., *Supplementbände*, Leiden 1938, 1, pp. 924-933.
 - Strothmann, R. and Ruska, J., art. Tûsi; in: *Encyclopaedia of Islam*, (1st. ed.), IV, pp. 980-982.
 - Sarton, G., *Introduction to the History of Science*, Baltimore 1927-48, II, pp. 1001-1013.
- [نیز نک: مقدمه بر تاریخ علم، جورج سارتن، ترجمه غلامحسین صدری افشار، ۱۸۶۲-۱۸۷۳].

کتاب‌ها و آثار فراوان دیگری درباره‌ی نصیرالدین طوسی نوشته شده است، ولی باید توجه داشت که همه‌ی آنها ارزش و اعتبار یکسانی ندارند. از جمله این کتاب‌ها که دارای ارزش و اعتبار خاصی است می‌توان به کتاب‌های تامسون (W. F. Thomson)، لکلرک (L. Leclerc)، سوتر (H. Suter)، نالینو (C. A. Nallino)، ماسینیون (L. Massignon)، براون (E. Browne)، زلمان (H. Selmann)، پلسنر (M. Plessner)، میه‌لی (A. Mieli)، هونکه (S. Hinke)، روزنتال (E. Rosenthal)، و محسن مهدی (M. Mahdi) اشاره کرد. ما در جای جای این کتاب به این منابع مراجعه کرده‌ایم، و این آثار در مستند کردن آگاهی‌های مانقش و ویژه‌ای داشته‌اند.

افزون بر آنچه گفته شد، پژوهشگری که خواهان آگاهی‌های بیشتر است در صفحات گوناگون این کتاب با ده‌ها کتاب و پژوهش و مقاله مواجه خواهد شد که نکات جالب و مهمی درباره‌ی نصیرالدین طوسی در آنها به چشم می‌خورد.